

A RÉGIÓ MINT DISZKURZÍV TERMÉK¹

(The Region as a Discursive Construct)

VARRÓ KRISZTINA

Kulcsszavak:

tér térfogalom térértelmezés nyelv diskurzus régió

A diszkurzív megközelítés terén a kilencvenes évektől kezdve igazi „boom” figyelhető meg, nem utolsósorban a területi kérdésekkel foglalkozó szakirodalomban is. Ez a nyelvi közlést előtérbe állító nézőpont a térfogalmakat mint az emberi kommunikáció nélkülözhetetlen elemeit és termékeit fogja fel, melyek maguk is a valóságot alakítják. A szerző tárgyalja ezek jellegzetességeit, illetve bemutatja, hogyan tekinthetünk a térsztruktúrák létrejöttére mint a térről való beszéd eredményére, s ez milyen kérdéseket vet fel. Mindezt, ahol lehet, a régiók, illetve azok hazai kialakulásával, kialakításával kapcsolatos példákkal teszi, mely most a térről való beszéd egyik leggyakrabban felbukkanó tárgya.

Bevezetés

Curry (1996, 24) szerint „...telítődve vagyunk olyan tárgyakkal és szavakkal, amelyek meghatározzák, hogy miként gondolkodjunk és beszéljünk a térről. Ez az, ami a tér kérdését oly komplexszé teszi.” Ezen idézet második mondatának az a része, mely a tér kérdésének komplexitására utal, közhelyszámba megy, már csak azért is, mert valójában minden felmerülő kérdésnek van a térre vonatkozó dimenziója. A kijelentés érdekessége abban áll, hogy ezt a térrel kapcsolatos tárgyak és szavak sokaságával magyarázza, melyek befolyásolják, hogy hogyan gondolkodunk és beszélünk a térről. A szavak, pontosabban a nyelv előtérbe állítása korántsem újkeletű a térrel kiemelten foglalkozó tudományterületeken (mint például a társadalomföldrajzban, területfejlesztésben, vagy a területpolitika elemzésében), de az 1990-es évektől még markánsabban jelenik meg az erre irányuló figyelem. Erre utalnak az olyan elnevezések, mint kommunikáció-elméleti megközelítés (*Miggelbrink* 2002), illetve a szinte paradigmaticus váltást jelző kommunikatív, diszkurzív (*Salet–Faludi* 2000), vagy argumentatív fordulat kifejezések (*Hajer* 2000).

A hazai szakirodalomban egyelőre azonban még nem érezhető a „kommunikatív fordulat” szele. Bár egyes tanulmányokban történik utalás arra, hogy a fennálló területi „rend” diszkurzív párbeszéd eredménye (*Pfeil* 2003, 201), de eddig csekély érdeklődés mutatkozott ezen aspektus behatóbb vizsgálatára. A ritka példák közé tartoznak például *Faragó* (2001; 2003a) elméleti jellegű írásai, melyek a habermasi és foucault-i diskurzusfogalmakat tárgyalják, illetve *Ocskay* (2002) szintén foucault-i ihletésű cikke, melyben a szerző a szubszidiaritást mint a lokális diskurzusok felhatalmazását értelmezi egy határ menti kistérségi szerveződésének esettanulmányát alapján.

De mit is értünk a „diskurzus” szó alatt? A foucault-i „A diskurzus rendje” (*Foucault* 1991) című előadás magyar fordítója utal a francia *discours*, illetve az angol *discourse* szó pontos magyar fordításának nehézségére, minthogy az hol előadást, hol beszédet, hol közlést, illetve szöveget jelent. Követve a fordítói gyakorlatot a tanulmány írásakor az idegen nyelvű irodalom feldolgozása során ezt következetesen *diskurzus*-nak fordítottam.

A térről való diskurzus

A régióról való diskurzus szorosan kapcsolható a térről való diskurzushoz, ezért mindenképpen fontos ez utóbbiról is szót ejteni. A tér és a térbeliség kérdése az egész filozófiai gondolkodáson végigvonul, ennek kimerítő áttekintése nem lehet e cikk feladata. Ezért itt csak rövid és szelektív áttekintés következik a térértelmezést illető főbb kérdésekről. A mindennapi életben magától értetődőnek tűnik az abszolút, tartályként mindent magában foglaló tér képzete, illetve az abban lévő tárgyak egymáshoz való viszonyának leírásakor az euklideszi geometria fogalmainak használata. Ez az absztrakt térképzet azonban maga is emberi konstrukció (*Smith* 1993; *Faragó* 2003a), mely sikerrel totalizálta a térről való beszédet. Ezt hangsúlyozza *Lefebvre* (1991) is *A tér megalkotása* című munkájában, mely címből már kitűnik, hogy *Lefebvre* a térre mint társadalmi produktumra tekint. Az ő olvasatában a homogén, semleges és áttetsző tér „csupán” a tér reprezentációja, mégpedig a modern kapitalista társadalmakban a legbefolyásosabb. A tér társadalmi termelésének általa kidolgozott koncepciójában a térbeli viszonyok mind anyagi, mind gondolati aspektusaival foglalkozik, három pillérré építve. A materiális térbeli gyakorlatok, mint egy út építése, észlelhető (*perçu*) eredménnyel járnak. A közigazgatási régiók kijelölésének eredménye konceptualizált tér, melyet az ember gondol ki (*conçu*). A harmadik, megélt tér (*vécu*) pedig az egyes térhasználó individuumok által elképzelt tér, mely rátelepszik a fizikai térre, és annak objektumait ruházza fel szimbolikus jelentéssel.

Az üres tér tehát csupán elviekben létezik, azt az ember tölti meg tartalommal. Ez már megjelenik *Kant*nál is, aki szerint (*Kant* 1981, 49–54) a tér és az idő szemléleteink szubjektív feltételei, amelyek nem tapasztalatból származnak, hanem ezt egyáltalán lehetővé teszik. A tér tehát külső érzékünk tiszta *a priori* szemléleti formája. Másrészt: „...a dolgokról csak azt ismerjük meg, a priori, amit magunk képzelünk beléjük” (*Kant* 1981, 13–14). *Störig* (1997, 554) szerint így valójában *Kant* a konstruktivizmus ösatyja, mivel azt állítja, hogy a valóság nem „kívül” található, hanem megismerő apparátusunk építi fel.

Az ember tehát térszemléletének megfelelően alakuló térkapcsolataival és azok objektivációival hozza létre a térstruktúrákat (*Faragó* 2003a, 21). Ezeket az objektivációkat azonban azután hajlamos magától értetődőnek, vagy *Weichart* (1999, 76) szavaival „a valóság önálló, ontológikus struktúrájának” tekinteni, még ha persze ennek nincs is mindig tudatában. Valójában ezek ontológiailag nem megalapozottak, evidenciájuk csupán abból adódik, hogy az észlelés és kommunikáció köznapi beszédben mélyen horgonyt vert elemei (*Weichart* 1999, 77). A köznapi, térről való

beszédben elkerülhetetlen és egyben szükségszerű a redukcionizmus, hisz a térbeliségre vonatkozó fogalmak célja éppen a komplex valóság leképezése, strukturált leírása (Miggelbrink 2002, 13; 158). Ebből a szempontból a térkoncepciók eszközök, amelyek a valóság észlelt elemeihez jelentést társítanak, azokat megkülönböztetik egymástól. Céljuk az emberi cselekvés irányítása, összehangolása.

A nyelv szerepe

Mindez egyúttal a nyelvre mint a közlésben nélkülözhetetlen elemre hívja fel a figyelmet. Az, hogy mi is pontosan a nyelv szerepe, a valóságot tükröként visszaadó eszköz, vagy maga is a valóság formálója, szintén a filozófiai gondolkodás egyik központi kérdése. Illetve nem volt mindig az: Descartes és Kant szerint a magányosan reflektáló, minden nyelvhasználat előtt álló, interakcióba nem bonyolódott egyén képes érvényes ismereteket szerezni, vagyis helyes fogalmakat kialakítani a valóság tárgyairól éppúgy, mint önmagáról (Felkai 2001, 10). A valóság megismerésében tehát nem tulajdonítanak szerepet a nyelvnek. Később, a felvilágosodás nyomán a pozitivista álláspont nyer teret, mely csupán a tapasztalatot ismeri el a valóság megismerési forrásaként. A kizárólag gondolkodásra alapozott, vagyis *a priori* lényegi törvényeket már nem tartja többé elfogadhatónak, s azok átadják helyüket a törvényhipotéziseknek, melyek helyessége megfigyeléssel és kísérlettel vizsgálható felül (Fürst 1993). A pozitívizmus számára a nyelv bár nélkülözhetetlen, de semleges eszköz, mellyel ezek a törvényhipotézisek megfogalmazhatók. Annak tárgyalása, hogy miért és hogyan irányult a filozófia figyelme a nyelvre, illetve hogyan szorult egyre inkább háttérbe ez a pozitivista nézőpont, messze meghaladja e cikk kereteit. A szemléletváltás lényege a *nyelvapriori* hangsúlyozásában van, vagyis hogy a jelnek transzcendentális elsőbbséget tulajdonít a jelentéssel szemben, illetve, hogy a jelentés azonosságát a jelentési szabályok alkalmazásának interszjektív gyakorlatától teszi függővé. A paradigmaváltást jól kifejezik Wittgenstein (1989, 70) következő megállapításai: „Nyelvem határai a világom határait jelentik.” Illetve: (Wittgenstein 1998, 42) „Az esetek nagy részében – ha nem is minden esetben –, amikor a jelentés szót használjuk, a szót így magyarázzuk: egy szó jelentése – használata a nyelvben.”

A térbeliséggel kapcsolatos fogalmak születése

Visszatérve a térbeliségre vonatkozó fogalmak köznapi használatára, a wittgenstein-i megállapítást a következőképp értelmezhetjük: az egymással való kommunikáció során a térbeliségre vonatkozó kijelentések valójában kommunikatívvan eszközölt megkülönböztetések. Például két szomszéd közös megegyezéssel egy határvonallal megkülönbözteti egyikük telkét a másiktól. A „határ” szó valóságartalma, logikus volta valójában érdektelen; szerepe, hogy a két szomszéd cselekvéseit koordinálja.

Itt tűnik hasznosnak Searle beszédaktus-elméletének (a beszédaktust tekinti a nyelv alapegységének) megemlítése, mely a nyelvre mint az emberi társas életet koordináló elemre is tekint, s nem csupán mint a fizikai valóságot reprezentáló eszközre. Searle (2000) szintén a nyelvapriorira épít: állítása szerint a legegyszerűbb gondolatok kivételével az embernek szüksége van valamilyen nyelvre, hogy elgondolhassa a gondolatot. Kitarat egyes, általa alapértelmezett pozícióknak nevezett *a priori* igazságok léte mellett, és álláspontja szerint a tények a nyelvtől tökéletesen függetlenül léteznek. Megkülönbözteti a világ megfigyelőtől, vagyis embertől független (pl. erő, tömeg, gravitáció) és a tőle függő (pl. kés, szék, angol mondat) sajátosságait. Előbbire utal nála az eredendő, utóbbira az eredeztetett intencionalitás elnevezés. Minden nyelvi jelentés eredeztetett intencionalitás, hiszen az, hogy valamit miért úgy nevezünk, ahogy, az az embertől függ. Például egy folyó objektív létmóddal rendelkezik, létezése semmilyen tekintetben nem függ attól, hogy megéli-e valamilyen szubjektum. Mivel mibenléte nem attól függ, hogy így nevezzük, léte mint tény nem nyelvi természetű. A valóság leírására a rendelkezésünkre álló fogalmakban tehát nincs semmi szükségszerű. A Searle által intézményinek nevezett tények azonban nyelvi természetűek: ilyen például a házasság, a tulajdon, a pénz vagy akár egy régió; ezeket az ember hozza létre a nyelv segítségével. Az intézményi valóságban tehát a nyelvet nem pusztán a tények leírására használjuk, hanem azzal tényeket is létrehozunk. Azokat a kijelentéseket, amelyek tényeket létrehozhatnak, *performatív*nak nevezi. Ilyen például annak kijelentése, hogy egy folyó két törzs vadászterületének határa. Amint ezt a két törzsfőnök egyhangúlag kijelentette, a folyó egyben *határfolyó*. Csupán a nyelv (melyről az egyszerűség kedvéért feltételezzük, hogy mindkét törzs sajátja) segítségével megváltozott az intézményi valóság. A folyó csak az ember által neki tulajdonított jelentés által lett határ, igaz, e funkcióját fizikai sajátosságai (mély, és/vagy széles, híd nincs felette, ezért az átkelés rajta nehézkes) miatt kapta. Tegyük fel, hogy több híd is létesül a folyó felett, esetleg leapad annak vize, tehát nem lenne akadálya a vadászok átkelésének. Bár ez esetben a fizikai sajátosságok már nem teszik egyértelműen alkalmassá a határ szerepének betöltésére, mégis e szerep *kollektív elfogadása* elegendő hozzá. Az intézményi valóság megkonstruálásához tehát a nyelv nem elég, szükség van még a társas együttműködést lehetővé tevő kollektív intencionalitásra, a feladat kijelölésére, illetve a cselekvést szabályozó létesítő szabályokra. A nyelv maga is intézményi tény, mely intézményi tények mintájára épül fel, de a többi közül kiemeli, hogy létéhez nem szükséges a többi. A többi intézményi tény azonban nem jöhet létre a nyelv szimbolizáló sajátossága nélkül, mely lehetővé teszi, hogy egyes objektumokat a fizikai sajátosságain túlmutató feladattal, *státusfunkció*val lássanak el. Az intézményi tények ugyanis általában egyáltalán nem a fizikai sajátosságaik alapján látják el feladatukat. A határok példájánál maradva, az országhatárok is elenyészően kevés esetben „természetes” határok, de az egyes országokon belüli közigazgatási egységek, például a régiók határai szinte kizárólag az ember általi feladat kijelölés alapján határozódtak meg. Searle állítása szerint e státusfunkciók tehát csupán a kollektív elfogadás vagy elismerés alapján láthatók el.

Searle elméletét továbbgondolva helyettesíti Apel a kantianus tudatot mint az ismeretek érvényességét igazoló végső instanciát az ideális kommunikációs közösség eszméjével (Felkai 2001, 11). Számára az érvelés tekinthető az összes társadalmi intézmény „meta-intézményének”, mely a nyelvvel együtt a kölcsönös megértés transzcendentális feltétele (Apel 1990, 36). Eszerint az igazság kérdéseit nyilvánosan, az egyenlőnek tekintett érdekelték konszenzusára alapulva kell eldönteni. Bár számos ponton eltér az apeli felfogástól, ez egyúttal a habermasi kommunikatív etika egyik alapgondolata is. Habermas (1986, 188) azokat a kisléptékű terekhez köthető kis közösségeket, melyekben lehetőség van a hasonló nézetegyeztetés lefolytatására, az életvilág kontextusának nevezi. Kommunikatív racionalitás (Habermas 1984) alatt pedig olyan kommunikatív gyakorlatot ért, mely során mindenféle érvényességi igény megjelenhet a résztvevők részéről, s azok közül a közösség tagjai által interszubjektíven osztott életvilágon alapuló tudás, meggyőződés mentén kialakított jobb érv kerül elfogadásra. Ez azonban feltételezi az „ideális beszédhelyzet” meglétét, mely a dialógusban betöltött szerepek elvileg korlátlan felcserélhetőségére épül; illetve megköveteli, hogy semmilyen külső kényszer ne háborítsa a kooperatív és kizárólag érveken nyugvó közmegegyezés előállításának menetét, semmilyen előfeltevés ne húzhassa ki magát huzamosabb ideig a megmérettetés alól, és hogy bizonyos helyzetekben egyetértésre kell jutni arról, hogy mi számít általános és mi partikuláris érdeknek (Felkai 2001, 22). A diskurzus alatt Habermas tulajdonképpen ezeket a kényszermentes kommunikációs szituációkat érti (Blotvogel 2000, 131). Az ezekben lefolytatott nézetegyeztetések során elfogadott jelentések magától értetődő, implicit tudássá halmozódnak fel az egyén számára. Ezzel a tudással annyira meghitt viszonyban van, hogy azt meg sem tudja kérdőjelezni. Az életvilág háttérfeltevések olyan, nyelvileg szervezett készlete, amely a kulturális áthagyományozás formájában reprodukálódik (Habermas 1986, 189). Alapvetően ezekben a kisléptékű terekben újratermelő tudáskészlet az ott élő közösség tagjai szocializációjának alapja, ebből nyeri az egyén a térre vonatkozó értelmezéseit is (Faragó 2003a, 24). A térkonceptiók egy része hasonló szituációkban született és születik, ahol a beszélők tehát személyesen is kapcsolatot létesítenek egymással, és lehetőség van a jelentés interszubjektív egyeztetésére.

A „készen kapott” térfogalmak igazsága: kontextus és hatalom

A társadalom tagjai azonban nem vesznek, vehetnek részt egyformán a térstruktúrák megalkotásában: kevesek igazán aktívan, míg a nagy többség csupán passzív fogyasztója annak, illetve a már „kész” fogalmak alapján alakítva mindennapjait azokat újratermeli (Paasi 2001, 13). Searle modellje nem foglalkozik azzal, hogy milyen körülmények között alakul ki a társadalmi tények kollektív elfogadása. Összemosódik nála emellett a kis- és nagyléptékű terekben formálódó konszenzus is, mely által ezek a tények létrejönnek.

Habermas (1984) már egyértelmű különbséget tesz a kommunikációs rendszerek két ideáltípusa között: a már említett kommunikatív racionalitás az egyik, a másik

pedig az instrumentális racionalitás. Utóbbi a cselekvés-koordináció egy másik formájához kapcsolódik: a sikerre orientált instrumentális (vagy stratégiaiának is nevezett) cselekvés során a beszélő a mondanivalójának érvényességét az igazságra, hatékonyságra vonatkoztatva támasztja alá, a másik személyt pedig befolyásolni akarja, nem érvekkel meggyőzni.

Az *igazság* kérdésének kapcsán utalhatunk ismét Searle-re, aki elveti, hogy egy tényállás csakis valamilyen fogalmi rendszeren belül létezik. Példákként a következőt hozza: arra a kérdésre, hogy a szobában hány tárgy található, megszámlálhatjuk a szoba bútortázanak egyes darabjait. Egy olyan fogalmi rendszer szerint azonban, amely nem tesz különbséget a bútortart egyes tételei között, hanem az egész berendezést egyetlen egészként kezeli, más választ kapunk erre a kérdésre. A két eltérő mértékrendszer alkalmazásával alternatív, egyformán igaz leírást kapunk a világról. Searle (2000, 32–33) szerint a látszólagos összeférhetetlenség könnyen feloldható annak világossá tételével, hogy melyik válasz melyik számítási rendszer alapján született: „Ha értjük a kijelentések természetét, akkor nincs semmiféle összeférhetetlenség.” Searle nem foglalkozik azonban azzal, hogy számtalan esetben a kettő vagy még több fogalmi rendszer közül *egy bizonyosat* kell alkalmaznunk, s ennek számos következménye van. Vegyük például a magyar régiók kérdését: hány régió van Magyarországon? Mielőtt erre válaszolni próbálunk, tudnunk kell, milyen fogalmi rendszer szerint meghatározott régiókra vonatkozik a kérdés: gazdasági vagy kulturális szempontból erősebb kohéziót felmutató (s magát ezen ismérv alapján *megkülönböztető*), tervezési-statisztikai, vagy területfejlesztési régiókra – és még folytathatnánk a sort. Ha csak az utolsó ismérv alapján tesszük fel a kérdést, akkor is pontosításra szorul, hogy az melyik időpontra vonatkozik, hisz az 1999. évi XCII. törvény a területfejlesztés megújításáról módosította a fogalmi rendszert, amelyen belül az megválaszolható. Ahogy Searle is kifejti, a félreértések tisztázhatók, ha világos, melyik fogalmi rendszeren belül keressük a választ. Ennél azonban több a tét, hiszen annak, hogy melyik fogalmi rendszer alkalmazandó, számos folyománya van: a magyar területfejlesztési régióknál maradván gondoljunk csak Zala megye példájára.

A fentiek alapján két, egymással összefüggő kérdést érdemes közelebbről megvizsgálni. Az egyik, hogy egyes szavak, fogalmak – így olyan térkonceptiók is, mint a *régió* – bizonyos kontextuson belül nyernek jelentést. Ezzel egybecseng a hermeneutika (a megértés művészetének tana) álláspontja, mely szerint egy kijelentést mindig egy nyelvi és az adott történelmi keretben kell értelmeznünk. Gadamer (1984, 192) idézve: „... a szöveget mindig a kor, illetve a szerző nyelvhasználatából kell megértenünk.” Hiszen, ha a térre vonatkozó fogalmakat, mint például a *régiót* társadalmi konstrukciónak fogjuk fel, akkor egyúttal történelmi produktumnak is tekinthetjük (Miggelbrink 2002, 46). Másrészt fontos tudni, hogy egy adott, régiókról szóló beszéd, *diskurzus* esetén a beszélő milyen értelemben használja a régió szót? Ezzel elkerülhető lenne az egymás mellett való elbeszélés is.

A másik felmerülő kérdés pedig, hogy egy adott kontextusban miért egy bizonyos értelmezés válik dominánssá. Ha egy adott kontextusban, például az említett

törvény elfogadása utáni Magyarországon ezt halljuk: területfejlesztési régió, akkor mi az a tényező, ami biztosítja, hogy ugyanarra gondolunk?

E két kérdés kapcsán kínálkozik az alkalom, hogy két, a posztstrukturalista filozófiák közé sorolt gondolatrendszerre hivatkozzunk. A posztstrukturalista megközelítések az univerzális, transzcendentális *a priori* visszautasító episztemológiára épülnek, melyek elutasítják, hogy az egyes kijelentések „a valóságot” tükrözik. Elvetik a feltételezést, hogy a megfigyelhető valóság rendelkezik egy mögöttes struktúrával; számukra nincsen rögzített pont, transzcendentális horgony, független megkülönböztetés, vagy szükség a metafizikára. A nyelv már nem egy egyedül lehetséges valóságot reprezentál; a „reprezentál” szó annyit tesz, mint a nyelv által, diszkurzíven megalkotni a lehetséges valóságok közül egyet (Zierhofer 2002, 4).

A posztstrukturalisták egyik legtöbbet hivatkozott alakja Derrida, aki Saussure strukturalista jelentéseméletét gondolja tovább. Utóbbi már valamennyire szakít a metafizikai tradícióval, és egy nyelvi jelölő, például egy szó jelentését nem annak pozitív tulajdonságához köti, hanem a többi nyelvi jelölőhöz való viszonyához, azoktól való különbözőségéhez (Krauss 2001, 27). Maga a strukturalizmus elnevezés is onnan ered, hogy a nyelvi jelölők definiáló jegyeit egyedül azoknak az összes többihez való, szisztematikusan rögzített kapcsolata által tartja meghatározottnak (Habermas 1998, 149), vagyis a jelentéselemek kölcsönösen egymásra épülő, *statikus* struktúrájából származtatja a jelentést. A „régio” szó jelentése is csupán a szó más szavakhoz való viszonya alapján határozható meg, hiszen eleve annak bármilyen definíciójához más szavakra (például: terület, állam, határ stb.) van szükségünk. Csakhogy nem tekinthetjük állandónak a szavak egymáshoz való viszonyát, különösképpen, amikor folyamatosan új szavak, kifejezések is képződnek (mint például Európai Unió), s ezekkel bővül a jelentéselemek hálózata. Derrida is a jelentésgeneráló különbségek struktúrájának statikus voltára vonatkozó, transzcendentális *a priori* feltételezést kritizálja, mely csupán a jelenlét egy adott pontját véve megalapozott. Voltaképpen a saussure-i strukturalista modellt dinamizálva vezeti be a posztstrukturalizmust: Derridánál a jelentésgeneráló különbségek sosem véglegesek, hanem állandóan mozgásban vannak. A *különbség* tehát nem csupán fix különbséget jelent, hanem egyúttal a vég nélküli jelentés-eltolódások dinamikáját (Krauss 2001, 17). Feloldja tehát a rögzített pillanat saussure-i rendezőelvének kiváltságos szerepét; számára (Derrida 1976, 158) „semmi sem létezik a szövegen kívül”. Megközelítésében értelmetlen a „végső” igazság, a fix jelentés keresése: a jelentések mindig ideiglenesek és az adott kontextustól függenek, az egyes szövegek mindig őket megelőző reinterpretációi (Pratt 1991, 260). A nyelvi kifejezések nála változó kontextus függvényében megváltoztatják jelentésüket, a nyelv sajátossága éppen az, hogy kijelentések egyes kontextusokból átültethetők másikba (bővebben lásd: Habermas 1998, 162; Zierhofer 2002).

Igaza van Derridának abban, hogy nincs értelme egy fogalom végső jelentését, igazságát keresnünk. Áll ez a „zavarba ejtően sok értelmet kapott” (Papp-Tóth 1999, 131) *régio* szó esetére is. Félrevezető lehet azonban, hogy sokszor úgy tűnik, megtaláltuk, vagy megtalálták ezt a bizonyos fix, végső jelentést. E ponton hasz-

nosnak tűnik egy másik posztstrukturalista, Foucault említése. A foucault-i álláspont szerint minden létező egy diskurzuson belül nyer jelentést, válik a tudás tárgyává. Nem azt tagadja, hogy a dolgok anyagi mivoltukban vannak jelen (lehetnek jelen) a nem-diszkurzív területen, hanem azt állítja, hogy azok nem létezhetnek, nem jelenhetnek meg egy nem-diszkurzív vákuumban. Saját szavaival (Foucault 1991, 881): „...a diskurzust nem kell feloldani előzetes jelentések terében; ne gondoljuk, hogy a világ olvasható arccal fordul felénk, amelyet csupán meg kell fejtenünk; a világ nem tudatunk cinkosa; a diskurzus előtt nincs prediszkurzív gondviselés, amely a világot kedvünk szerint valóvá alakítaná. A diskurzust olyan erőszakként kell felfognunk, amit a dolgokon követünk el, mint valami általunk a dolgokra erőszakolt gyakorlatot, és a diskurzus eseményei e gyakorlatban találják meg szabályszerűségük elvét.” A térképzetre vonatkoztatva ezt úgy értelmezhetjük, hogy térre nem tekinthetünk úgy, mint egy, a megfigyelőtől függetlenül létező rendezőelvre.

Foucault először mint a tudás archeológusa közelített a beszédekhez, vagyis diskurzusokhoz. A tudás nála lehet független a tudománytól, általánosságban diszkurzív gyakorlatok által szabályosan kialakított elemek halmazát érti alatta (2001, 233). Az archeológia pedig nem egy mögöttes beszédet, elrejtőző vagy megnyilvánuló gondolatokat, reprezentációkat, képzeteket kutat fel, hanem a beszédek által működésbe hozott szabályegyüttest, vagyis a diszkurzív gyakorlatok típusait és szabályait. Célja a beszéd-tárgy módszeres leírása. Azt vizsgálta többek között, hogy a történelem során hogyan jöttek létre a diskurzusok igazságát konstituáló szabályok, mindenekelőtt a humán tudományok területén. Ahogy *A tudás archeológiája* (2001, 66–67) című művében megfogalmazza: „A feladat abban áll, hogy a beszédek – többé már – ne jelek (olyan jelölő elemek, amelyek tartalmakra vagy reprezentációkra utalnak) halmazaként fogjuk fel, hanem gyakorlatokként, amelyek megadott rendszer szerint alakítják ki a tárgyakat, amelyekről beszélnek. Természetesen a beszédek jelekből állnak; de több az, amit tesznek, mint jelek felhasználása dolgok jelölésére. Ez a több az, ami lehetetlenné teszi a beszéd pusztá visszavezetését a nyelvre és a kiejtett szóra. Ezt a többet kell megjeleníteni és leírni.” A többlet leírása abban ragadható meg, hogy az archeológia megjeleníti a beszéd-képződmények és nem-diszkurzív területek (intézmények, politikai események, gazdasági gyakorlatok és folyamatok) közötti kapcsolatokat; de nem az előbbieket motivációjára kérdez rá, vagy hogy mi fejeződik ki bennük, hanem, hogy az adott kijelentéshalmazra érvényes szabályok milyen kapcsolatban lehetnek nem-diszkurzív rendszerekkel.

Később az általa geneológiainak nevezett történetírássra irányítja figyelmét; ezen belül a történelmet mint diskurzus-univerzumok értelmetlen, kaleidoszkópszerű alakváltozásait fogja fel (Habermas 1998, 228). Azt, hogy miképpen formálódnak a diskurzusok egy adott korban, miért lépnek fel s tűnnek el ismét, a hatalommal magyarázza. Egy adott korban belül sem megengedett a diskurzusok korlátlan szaporodása (Foucault 1991, 869): „...minden társadalomban ellenőrzik, kiválogatják, megnevezik a diskurzus termelését, majd a termékeket újra elosztják, mégpedig

bizonyos számú eljárás szerint, melyeknek az a szerepük, hogy csökkentsék a diszkurzus veszélyeit...”

A szelekció foucault-i megközelítésben a hatalom mentén történik, a hatalmi viszonyoktól függ, hogy mely diszkurzus szerzi meg az igazság, az igazságot tükröző tudás státuszát. Ehhez kapcsolhatjuk válaszukat arra a korábban feltett kérdésre is, hogy mitől függ például, hogy a területfejlesztési régiókról hallva ugyanazokra a lehatárolt területegységekre gondolunk. Minden kornak megvoltak (és vannak) azok a tudásrendszerei, amelyek az adott kor emberének gondolkodását, viselkedését befolyásolták, anélkül, hogy annak tudatában lett volna. *Foucault* (l. *Fontana–Pasguino* 1980) szerint az igazság olyan rendezett műveletek rendszere, mely állításokat termel, szabályoz, oszt el, áramoltat és működtet. Ez kapcsolódik az őt termelő és fenntartó hatalomrendszerekhez, illetve az általa indukált és őt kiterjesztő hatalmi hatásokhoz. Ez az igazságrendszer minden társadalom sajátja. Az igazság csekély számú nagy, domináns, sőt kizárólagos politikai és gazdasági apparátus felügyelete alatt termelődik és kerül továbbításra, és emellett politikai vita és társadalmi konfrontáció tárgya is. Foucault a hatalom természetéről a következőképp vélekedik: „A hatalom lehetőségfeltételét ... korántsem valamilyen előzetesen adott középpontban, a szuverenitás egyetlen fókuszában kell keresnünk, amelyből a hatalom származékos, vagy lefelé irányuló formái mintegy sugárszerűen áradnak ki; hanem azoknak az erőviszonyoknak az örökösén változó szubsztrátumában, amelyek egyenlőtlenégeikkel újra meg újra létrehozzák, gerjesztik a – mindig helyi és mindig ingatag – hatalmi viszonyokat.” Továbbá: „Ne keressünk itt semmiféle vezérkart, amely racionalitását irányítaná; nincs olyan kormányzó kaszt, nincs olyan csoport – ellenőrizze bár az állam mechanizmusait, vagy hozza meg akár a legfontosabb gazdasági döntéseket –, amely az adott társadalomban működő hatalmi hálózat egészét kézben tartaná és működtetné.” (*Foucault* 1999, 92–94)

A hatalom tehát Foucault szerint alulról jön; a tudás-hatalom helyi, kisléptékű központjainak (mint a család, kiscsoportok, intézmények) erőviszonyai a tartófelületei a hatalom egész társadalomra jellemző tagolódásának. Egy diszkurzus kimondhatósága, s főleg általános igazsággá válása elválaszthatatlan a hatalmi viszonyoktól: azok egyes diszkurzusformákat preferálnak (*Ocskay* 2002), másokat pedig marginalizálnak.

Azonban legtöbbször az egymással szembehegyezkedő szereplők diszkurzusai ugyanazzal a szókészlettel, ugyanazokkal a kategóriákkal dolgoznak (*Foucault* 1999, 100–102): „...nem úgy kell elképzelnünk a diszkurzus világát, mintha azt két részre osztaná az elfogadott és kirekesztett, illetve a domináns és az elnyomott nyelvi közlés; a diszkurzus világát a különféle stratégiákban szerepet játszó diszkurzív elemek sokféleségének kell tekintenünk. ... Nem úgy kell elképzelnünk a dolgot, hogy az egyik oldalon áll a hatalom diszkurzusa, a másik oldalon pedig a másik, vele szemben álló. A diszkurzusok voltaképpen taktikai elemek vagy tömbök az erőviszonyok mezejében; mindamellett igen különbözőek, sőt egymásnak ellentmondóak is lehetnek egyazon stratégián belül; még az ellentétes stratégiákba is átkerülhetnek, s ehhez még formájukat sem kell megváltoztatniuk.”

Bár a hatalom Foucault által középpontba állított mikrofizikai vetülete kétségtelenül fontos, s egyetérthetünk azzal is, hogy a hatalmat számtalan pontból kiindulva lehet gyakorolni, mégis a fentieket továbbgondolva szükségesnek tartom feltételezni, hogy a helyi kontextusok hatalmi viszonyai hatalmi csomópontokat hoznak létre. S ha az ezekben fellelhető szereplők váltakoznak is, maguk a csomópontok, mint például a nemzeti politikaformálásé, tartósan megmaradnak. Emellett a foucault-i nézőponttal szembehelyezkedve úgy gondoljuk továbbá, hogy ezekben kialakul egy domináns diskurzus, mégpedig diszkurzív elemek egy bizonyos kombinációja. Igaz, ezek közül számtalan felbukkan más diskurzusokban is: a magyar regionalizálás kapcsán ilyen, egymással szembehelyezkedő diskurzusokban is megjelenő elemek például a közigazgatási modernizáció, az európai uniós csatlakozásból eredő elvárások, a gazdasági versenyképesség fokozása, a szubszidiaritás elve stb. A domináns diskurzus is ezekből építkezik, de képes magát mint az igazságot, tudást prezentálni, s saját fennmaradását azáltal biztosítani, hogy behatárolja a gondolat és cselekvés számára a „lehetőséget”.

Totalizáló igény, újratermelés és ellenállás

Miggelbrink (2002) szerint a térbeliségre egyrészt mint valamilyen materiális jellegű elrendezésre, másrészt kommunikatív úton létrehozott rendre, elrendezésre tekinthetünk. E kettő persze nem független egymástól; a terek és a helyek nemcsak anyagi mivoltukban léteznek és termelődnek újjá, hanem egyúttal diszkurzív képződmények is, s e két „képzési-képződési mód” kölcsönösen hat egymásra (*Allen-Massey–Cochrane* 1998, 9–13). E cikk mindenekelőtt a diszkurzív oldalra helyezi a hangsúlyt, vagyis arra, hogy a térhez, annak egyes elemeihez és viszonyaikhoz az ember bizonyos jelentéseket társít, s azok így töltik be az észlelés és közlés eszközeinek szerepét. A térről való kommunikáció a társadalmi valóság rendezőelve. Akárcsak az életvilág keretei között, azon túlmenően is a térre vonatkozó fogalmak a kommunikáció eszközei, bizonyos szituációban, bizonyos céllal születnek. A célt követő tevékenység *Habermas*nál (1986, 197) is éppúgy alkotóelemét képezi a kölcsönös megértésre, mint a sikerre irányuló cselekvésnek. A személyes kapcsolatok által behatárolt kisléptékű terekben van mód, hogy a kommunikációban résztvevők rákérdezzenek az egymás által magától értetődőként használt térfogalmakra, melyek legtöbbször tudatosan, vagy tudattalanul, de leegyszerűsítők.

Napjainkban azonban, *Jessop* (2000) megfogalmazásával élve, a diszkurzív módon képzett és intézményei által anyagi létet öltő térbeli szintek (*scales*) megsokszorozódásának lehetünk a tanúi, melyek inkább fokozottan komplex hierarchiákba tagozódnak, mintsem egyszerűen egymásba ágyazottak. Ezek az új térkonceptciók (itt gondolhatunk eurorégiókra, vagy éppen a hazai kistérségi társulásokra) már csak a legkritikább esetben gyökereznek a kisléptékű terekhez köthető kommunikációban. Eltolódás figyelhető meg az egyes terek és helyek nevében a politikai színtéren fellépő és *beszélő* szereplők javára, illetve, ahogy *Paasi* (2001, 13) megjegyzi, az üzleti szféra és a média szereplői, tanárok, sőt a kutatók is fontos pozícióval

bírnak a térhez kapcsolódó jelentéstartalmak formálásában. A sokasodó, nem interszubjektíven kialakított térkonceptiók a kommunikatív mindennapi gyakorlatban kialakítottakkal megegyeznek abban, hogy szintén egy rejtett *a priori* térszemléletre épülnek, melynek alapja a tér tartályként való felfogása. Különbség azonban több ponton mutatkozik: egyrészt abban, hogy bizonyos határokon belül ugyan, de egyre inkább totalizáló igénnyel lépnek fel, másrészt esetükben nem biztosított a mögöttes *a priori* feltételezésekre való rákérdés lehetősége. A totalizáló igény mindenekelőtt a modern állam részéről jelentkezik, mely a társadalomról szóló tudás termelésének fontos és elsődleges pólusává vált a térbeliség vonatkozásában is, emellett pedig rendelkezik azon mechanizmusok felett, amelyekkel az általa képviselt igazságnak érvényt szerez. Legkézenfekvőbb példa egy törvény elfogadása a parlamentben a régiókról, azok lehatárolásáról, amely a searle-i értelemben *performatív* kijelentés, és így a világ megváltoztatott reprezentációjával hoz létre változást a világban. Ma már emellett nem elhanyagolandó érvényességi igények jelennek meg a nemzetállamon kívülről: Magyarország vonatkozásában mindenekelőtt az Európai Unió „nötte ki magát” észrevehetően jelentős diskurzus-forrássá, már jóval a csatlakozás előtt.

A totalizáló igények tehát legtöbbször sikeresen alakítják a valóságot. Ahogy már volt róla szó, a többség csupán passzív fogyasztója ennek, és a már „kész” fogalmak alapján alakítva mindennapjait azokat újratermeli (*Paasi* 2001, 13). Újratermeli ezt a média, például, amikor regionális, információs és közéleti lapot jelentet meg egy régió nevével, emblémájával, de a tudományos szféra is, amikor a „már adott” regionális kereteket veszi alapul a vizsgálódásai során, mondjuk egy régió versenyképességének elemzésekor. Sokszor kényszerű ez az alkalmazkodás, hiszen a statisztikai adatok (amelyek másrészt a modern állam „térkezeléséhez” kapcsolhatók) is csupán e séma alapján hozzáférhetők.

Lényeges hangsúlyozni, hogy a diszkurzív módon képzett terek ellenállást is kiválthatnak, ami nem feltétlenül egy ellen-diskurzusban ölt testet, hanem sokszor csak a mindennapi gyakorlatok annak ellentmondó voltában (*Häkli* 1998, 338). *Habermas*nál (1986, 197) magyarázatot is találunk: „A tradíciók elsajátítása, a szolidaritások megújítása, az egyének társadalmisítása azonban rászorul a köznapi kommunikáció természetadta hermeneutikájára, s ezzel a konszenzusképzés közege. Az az interakció, amely során az egyik fél a másikat a befolyásolás objektumaként kezeli, elmegy a nyelvileg megteremtett interszubjektivitás eme dimenziója mellett. A kölcsönös befolyásolás keretében nem lehet áthagyományozni a kulturális tartalmakat, nem lehet integrálni a társadalmi csoportokat, s nem lehet szocializálni a felnövekvőket.” A hazai regionalizációra e gondolatok úgy alkalmazhatók az olvasatunkban, hogy az egyének nem szoríthatók régiós határok közé, anélkül, hogy megértenék, átéreznék ennek jelentőségét. Illetve szoríthatók, de amíg ez valamiképp nem hatja át mindennapi térkezelésüket, nem lehet csodálkozni azon, hogy például a mai területfejlesztési-statisztikai régiók miért nem rendelkeznek identitással. A régiókban való gondolkodás ettől függetlenül tetten érhető, még ha ez nem is a „régio” szó explicit használatával manifesztálódik. Ennek egyik meg-

nyilvánulási példája, amikor valaki „alföldi”-ként mutatkozik be. A (magyarországi) köznapi kommunikációban magyarázat nélkül értjük, mit akar ezzel mondani: az e kifejezésben rejlő megkülönböztetéshez a távoli múltban történt a jelentés társítása, az valószínű szemtől-szembeni kommunikációban gyökerezik, s egyre szélesebb körű elfogadottsága révén tartalma, ti. hogy az illető valahonnan a Magyarország délkeleti felét „jelentő” sík vidékről származik, máig áthagyományozódott. Mindamelllett a térről való köznapi beszédben nem merül fel az „Alföld” egzakt lehatárolásának kérdése, ha valaki alföldinek vallja magát, nem kérdezzük rá, hogy valóban az Alföld része-e az adott település. E kijelentése alapján inkább a térhez való viszonyát, térhasználatát illetően tudunk meg valamit: nem szokott a dombok-hegyek látványához, az ilyen terepen való közlekedéshez stb. Nem így van ez a megyék esetében, amelyek mint a települési és országos szint között lévő egységek, szintén régiók: az ő esetükben az egyén számára adott a határ, mely alapján azt értelmezi. Bár e régiók azonosítása is a téregységek *megkülönböztetésének* szükségességéből ered, de ez a szükségesség nem a szemtől-szembe kommunikációban, hanem az állam szintjén jelentkezett. Utóbbi rendező igényével karöltve egyúttal a lehatárolás is szükségszerű volt. A megye hosszú múltja, az egyén életét átszövő volta miatt mégis képessé vált arra, hogy a térbeli szocializáció fontos eleme legyen. A kölcsönös, illetve ez esetben felülről érkező befolyásolás is eredményezheti tehát a jelentéstartalmak áthagyományozását, de ehhez mindenképpen idő és a mindennapi térbeli gyakorlatokhoz való szoros kapcsolódás kell.

A „készen kapott” térkonceptiók ellen a tudomány berkeiben is kialakulhat paszszív vagy aktív ellenállás. Utóbbit *Miggelbrink* (2002, 167) nyomán emancipatórikus töltetűnek nevezhetjük, mely elveti a tér domináns reprezentációinak létjogosultságát, s ehelyett azt hangsúlyozza, hogy a térrel kapcsolatos elbeszéléseknek, lokális diskurzusoknak a sokasága van jelen. Célja a már-már készpénznek vett térfogalmak dekonstruálása, demisztifikálása. Ez posztpozitivistá színezetű beállítódást feltételez, melyből következik, hogy az erre az állásontra helyezkedő sem állíthatja nézőpontja abszolút objektivitását és semlegességét. A hangsúly azon van, hogy a különböző szereplők megnyilvánulásainak diszkurzív beágyazottságára saját értékválasztásainak explicitté tétele mellett világít rá, s így nyíltan vállalja, hogy saját kijelentései is egy diskurzuson belül léteznek.

A diszkurzív megközelítés elméleti alapjai: megengedhető-e az eklekticizmus?

A cikkben hivatkozott filozófiai gondolatrendszerek összekapcsolásának helyesége valószínűleg sokak számára kérdéses, hiszen egy filozófiai életmű kellően átfogó és igazán mély ismeretét kevesek mondhatják magukénak, s akkor még mindig ott van annak interpretációs problémája, illetve több gondolatrendszerrel való munka esetén azok „kompatibilitásának”, fogalmi átfedéseinek kérdése, vagyis, hogy egyáltalán megengedhető-e azokból valamiféle eklektikus modell megalkotása. Az e tanulmányban szereplők közül klasszikus példának számít Searle és

Derrida vitája (bővebben lásd: *Habermas* 1998, 160–165; *Zierhofer* 2002, 11), illetve a habermasi kommunikatív etika és a foucault-i hatalomelmélet összekapcsolási nehézsége (*Faragó* 2001, 21). Az ellentétes álláspontok kimerítő ismertetése nem lehet e cikk feladata, ehelyütt csupán a habermasi és foucault-i gondolkör „ütköztetéséről” lesz szó. *Richardson* (1996, 280) szerint ezek, illetve az ezekre építők egyenesen két, jól elkülönülő táborba sorolandók. A következőkben röviden arra szeretnék rámutatni, hogy miért leegyszerűsítő, sőt, bizonyos szempontból értelmetlen ez a szétválasztás, s miért tartjuk lehetségesnek és hasznosnak is egyidejű felhasználásukat, többek között a régió-kialakítás kérdése kapcsán is.

A modernséget csupán befejezetlen projektnek feltételező habermasi gondolkör és benne a kommunikatív racionalitás mindenekelőtt azért vonzó sokak számára, mert így nem kell feladnunk az észre való hivatkozást, hanem a társadalmi diskurzusokban megnyilvánuló relatív racionalitásra támaszkodhatunk. Így lehetőség van az ész „megtartására”, az interszjektív kommunikáción belüli érvelés segítségével (*Healey* 1993, 237; *Blotevogel* 2000, 133). Mintegy menedéket kínál ez a nézőpont azoknak, akik számára a modernséget meghaladni kívánók (vagy ha úgy tetszik, „posztmodernnek”) relativizmusa diszkomfortot okoz (*Throgmorton* 1991; *Blotevogel* 2000). Ahogy *Blotevogel* (2000, 129) megjegyzi, az, hogy a posztmodern megközelítésben az igazság helyébe a diskurzus lép, s nincsenek metakritériumok, amelyek alapján választhatunk az egymással versengő, érvényességre jogot formáló kijelentések közül, végül az érvek reménytelen relativizációját eredményezi. Osztjuk véleményét, miszerint az értelem, a racionalitás elvetése helyett a társadalmi diskurzusok relatív racionalitására kell támaszkodnunk, s hogy ezek között kell konszenzust keresni. E habermasi ihletésű nézőpontot a régiók létrehozására szigorúan véve úgy adaptálhatjuk, hogy feltételezzük egy kommunikációs közösség létét, melyet az érintettek, vagyis ez esetben a „regionalizálандó” állam polgárainak összessége alkot, akik érveik játékszabályokhoz kötött cseréje révén állapodnak meg a régió mibenlétében. Ily módon a „régio” szó jelentése, s egyúttal a régió(k) esetleges határa, szerepe stb. interszjektíven osztozott. E diskurzus lefolytatása azonban idealista ábrándnak tűnik, s a habermasi kommunikatív etikával, illetve a habermasi megközelítésre épülő egyéb elméletekkel szemben éppen azok idealisztikus feltételezései kapcsán fogalmazódott meg számos ellenvetés az elmúlt évtizedben (bővebben lásd *Störig* 1997, 564–566; *Faragó* 2001, 18; *Felkai* 2001, 32–42). A régiókról való diskurzus kapcsán sem feltételezhetjük, hogy technikailag, illetve adott idő- és anyagi korlátokon belül megoldható minden érintett bevonása, akik egyébként sem rendelkeznek azonos szintű ismeretekkel és fogalmazási képességekkel, ráadásul nem egy esetben alárendeltek egymásnak. A habermasi modell kritikusi által megfogalmazott ellenvetések is szinte kizárólag az ideális beszédhelyzet létrehozásával szembeni szkepticizmusra vezethetők vissza. *Blotevogel* (2000, 133) szerint azonban a társadalmi diskurzusok erejébe vetett hit nem összekeverendő a naivitással. Ahhoz, hogy megakadályozzuk, hogy ezek kölcsönhatása hatalmi játékká degradálódjon, *Blotevogel* szerint az államnak kell világos és kötelező érvényű szabályrendszert kialakítania és felügyelnie. Ennek

azonban véleményünk szerint nincs és nem lehet meg az intézményi realitása, hiszen az állam maga is a hatalom egyik csomópontjában áll, s nem csupán semleges felügyeleti szerepet játszik. A régió-kialakítás kapcsán is számtalan érvényességi igény jelenik meg különböző szereplők részéről a régiók szerepére, határaitra stb. vonatkozólag. Általánosan, és így a magyar régiók esetében sem léteznek abszolút érvényességű metakritériumok, amelyek mentén azok létrehozhatók. Még a gyakran hivatkozási alapként feltűnő Európai Unió sem rendelkezik egyértelmű régió-moddellel (Grabbe 2001, 1019). A régió-vitában, amelyben tehát különböző szereplők érvei ütköznek, az állam korántsem tekinthető a kommunikatíván strukturált *eszme-csere* letéteményesének, hiszen annak ő is résztvevője, s hozzá kötődik a domináns diskurzus. Sőt, mi több, főszerepet játszik a játékszabályok kialakításában, melyek között a különböző diskurzusok színre léphetnek: a régióknál maradvá azok lehatárolásával, a velük kapcsolatban felállítandó intézmények (azok összetételének) meghatározásával egyúttal kijelöli a régiókkal kapcsolatos beszéd tereit, résztvevőit, tárgyait, s ezzel irányadó a *régió*hoz társított jelentés formálásában.

Ahogy arról már volt szó, a jelentésnek sosem lesz végső formája; a *régió* különböző kontextusban más-más értelmet nyerhet, különböző diszkurzív pozíciókból más-más jelentéstartalommal is feltölthető. A Habermast követőket és bírálókat láthatólag az osztja meg, hogy egy adott kontextusbeli jelentés kialakítását lehetségesnek tartják-e, akárcsak megközelítőleg is, a habermasi elveknek megfelelően (mely jelentés következésképpen interszjektíven osztott), vagy nem (ekkor a jelentés inkább felülről oktrojált). Egyértelműen az utóbbiak közé tartozik Richardson (1996), aki az érvelés keretei idealisztikus modelljének tartja és egyenesen „hatalomvak”-nak bélyegzi a habermasi megközelítést, mely figyelmen kívül hagyja, hogy a versengő diskurzusoknak mind megvan a sajátos tudás-hatalom dinamikájuk. Inkább a foucault-i nézőpontot preferálja, melyből lehetőség nyílik megfigyelni, hogy *egy* érvek hogyan válnak tudássá. Hasonlóképp Foucault „felé hűz” *Flyvbjerg* (1998, 227–228) is, aki szerint a racionalitást mindig áthatja a hatalom, ezért félrevezető és értelmetlen olyan racionalitás-fogalommal dolgozni, melyből az hiányzik². Ebben a megközelítésben a régió-kialakítással kapcsolatban megfogalmazott adott érvényességi igény állítólagos ésszerűsége is csupán az azt megfogalmazó szereplő hatalmi érdekei szempontjából ésszerű. A foucault-i gondolatokkal szimpatizálók szemszögéből tehát nem hihetünk a jelentés interszjektív kialakulásának lehetőségében, ehelyett a *régió*hoz való jelentés társítása a hatalom racionalitása mentén megy végbe.

A habermasi kommunikatív etika és a foucault-i hatalomelmélet összekapcsolási nehézségei véleményünk szerint mindenekelőtt abból adódnak, hogy a két elmélet eltérő gondolati síkon operál. Ezért talán nincs is értelme a kérdésnek, hogy melyik nézőpont elfogadhatóbb. Fontos kiemelni, hogy Habermas (1984) tulajdonképpen elébe megy a modelljét ért vádaknak, amikor maga is elismeri, hogy a kommunikatíván strukturált kapcsolatok egyre inkább marginalizálódtak, mivel hiányoznak azok az intézmények, amelyek megvédenék a magán- és közszférát a gazdasági és közigazgatási alrendszerek dinamikájával szemben. A modernitással szembeni

elégedetlenség álláspontja szerint abban gyökerezik, hogy nem sikerül intézményesíteni az értelem különböző dimenzióit kiegyensúlyozott módon. Bár a habermasi modell megvalósításának társadalmi-politikai lehetőségfeltételei igen szűkösek, azok Habermas szemében valójában nem preskriptív koncepciók, hanem racionális anticipációk. Álláspontja szerint a nyelvileg közvetített emberi kommunikáció mélyszerkezetében bizonyos normatív anticipációk húzódnak meg és magában a nyelvben gyökerezik az általános és korlátozatlan konszenzus (a valódi konszenzus) iránti immanens igény (lásd *Felkai* 2001, 20; 35). Az ideális kommunikációs közösség tehát nagyon kisszámú esetben áll rendelkezésünkre, de még azokban az esetekben is, amikor az ideális beszédhelyzet feltételei nem teljesülnek maradéktalanul, a résztvevőkben él annak hipotézise, s annak megfelelően vesznek részt a vitában. A magyarországi régió-vitában is megfogalmazódnak kritikus álláspontok, s ezek képviselői, még ha tudatában is vannak csekély befolyásuknak, mégis azt feltételezik, hogy érveikkel valamiképp az általuk helyesnek vélt irányba terelhetik a régió-kialakítás folyamatát, ellenkező esetben értelmetlen lenne megnyilvánulniuk. A habermasi diszkurzusetika feltevései tehát a résztvevők (valójában később csupán részben beteljesülő) előfeltevéseinek tekinthetők, illetve olyan utópisztikus konvenciórendszernek, melynek akár csak a megközelítőleges megvalósítására való törekvés a jövőbeli békés emberi együttélés szempontjából mindenképpen kívánatos. Úgy vélem, hogy a megvalósításra való törekvésben hasznos lehet a foucault-i gondolatrendszer néhány eleméhez, megfigyeléséhez folyamodni. Hiszen a habermasi elképzelés többek között ott nem felel meg a valóságnak, hogy minden érintett részt vehet az adott vitában, mindenki ki tudja fejteni a véleményét, meg tudja fogalmazni az érveit (*Faragó* 2001, 18). A foucault-i genealógia pedig éppen azokra a tudásokra irányítja figyelmét, amelyeket diszkvalifikálnak, „mert nem tárgyyszerű, vagy, mert nem eléggé kimunkált: naiv, a hierarchia alsó részén, a megkövetelt tudás- és tudományosság-színvonal alatt elhelyezkedő” tudásfajtákról van szó (idézi *Habermas* 1998, 230). A modern állam által képviselt, térrel kapcsolatos tudás (is) technokrata szemléletű és szabványosított nyelvezetű. Ezzel szemben más tudásfajták, például implicit, látens térképzetek (mint az említett, az Alfölddel kapcsolatos régióképzet) birtokosai már csak azért sem tudnak megnyilvánulni, mert híján vannak a képességnek, hogy tapasztalataikat kifejezzék, ráadásul az eleve adott koncepcionális keretek között. Foucault stratégiája a régió-kialakítás kapcsán az olvasatunkban az lenne, hogy feltárja azokat a térrel kapcsolatos lokális, marginális és alternatív tudásokat, amelyek önnön erejükből nem tudnak hivatalos tudássá emelkedni³.

Úgy gondoljuk, hogy a kétségtelen különbségek ellenére hasonló feltételezések és megfontolások húzódnak meg a habermasi és foucault-i tábor gondolatai mögött, és ezek a diskurzusok dekonstruálására tett kísérletnek együttesen képezhetik az alapját, akár a régiókról szóló diskurzusok esetében is. Mindenekelőtt abban értenek egyet – s erre a közös kiindulópontonra épít ez a cikk is –, hogy a nyelv segítségével csupán a valóság egy lehetséges változatát hozzuk létre. Ahogy *Zierhofer* találóan megjegyzi (2002, 4), Habermas munkásságának ez a „posztmodernisztikus” oldala. A különbségek tekintetében, ti. hogy elfogadjuk-e transzcendentális *a priori* vagy

más univerzális érvényességi igények létét, e cikk a habermasi oldalra helyezkedik, mely szerint léteznek ilyenek, mint például kultúra, természet, emberségesség. Ezek, ismét Zierhoferre utalva, Habermas gondolkörében a modernizmus maradványai. A posztstrukturalisták, mint Foucault, ezeket el nem utasítják, hiszen egy ilyen abszolút (ez esetben negatív) érvényességi igényvel önmaguknak mondanának ellent, de nem is fogadják el (Zierhofer 2002, 4). Éppen ez vezet a végletes relativizmushoz, melynek kritikájára már utaltunk.

Összegzés: a diszkurzív megközelítés jelentősége

E tanulmány mindenekelőtt azon a meggyőződésen alapult, hogy a nyelv nem a külső, a nyelven kívüli valóságról tesz kijelentés(ek)e)t, úgymond „objektíven” tükrözve azt, hanem, hogy a kijelentések egyúttal a valóság létrehozásában is szerepet játszanak. A térbeliséggel kapcsolatos fogalmak sem a tér eleve létező leképezései, hanem kommunikációs folyamatok eredményei. A régió mint entitás is mindig egy adott kommunikatív megkülönböztetésből adódóan válik entitássá, s a kontextusok sokasága, melyen belül megkülönböztetéseket eszközölhetünk, magyarázza a szó jelentéstartalmainak sokszínűségét. A tér reprezentációjában különböző tudást és valóságot megjelenítő, racionalitásokat kifejező diskurzusok küzdenek egymással a hegemonia megszerzésére. A küzdelem azonban kiegyenlíttelen: a hatalom egyes diskurzusokat (a régiók esetére lefordítva: *bizonyos* ismérvek mentén képzett entitásokat) preferál, s mindig maradnak elnyomott nézőpontok. Ahogy Häkli (1998) megjegyzi, a tudás mindig egy bizonyos álláspontot képvisel, amely a társadalmi élet (*social world*) egyes vonásait kiemeli, s másokat elhomályosít. Flyvbjerg (1998) megfogalmazásában a hatalomgyakorlás legfőbb eszköze az, hogy meghatározza a valóságot a racionalitás meghatározásával. Ez utóbbiról azonban a racionalisnak tűnő érvrendszer szétbontásával legtöbbször kiderül, hogy csupán racionalizáció.

A diszkurzív megközelítés aktualitását többek között az adja, hogy a magyar területi szintek terén a közelmúltban jelentős változások mentek végbe, illetve még továbbiak várhatók, s a térstruktúra átrajzolásával egyben új érdek- és diskurzusterek (Faragó 2003a, 29) is létrejönnek. A térről, és ezen belül a régiókról mind a köznapi, mind a politikai és tudományos beszéd is egyre jobban kibontakozóban van. E cikk szándéka szerint azoknak kívánt muníciót szolgáltatni, akik a térről szóló diskurzusok pluralizmusa mellett kötelezik el magukat, de elutasítják a nihilizmusba torkolló relativista álláspontot is. Az elrejtett nézőpontok feltérképezése mellett a térrel (és a régiókkal) kapcsolatos meddő viták is áttekinthetőbbek és nagyobb eséllyel megoldhatók, ha a szubsztanciális térontológiákat megkérdőjelezzük és dekonstruáljuk.

Jegyzetek

¹ A szerző köszönetét fejezi ki Faragó Lászlónak a cikk megírása során adott hasznos tanácsaiért.

² Mások, mint Zierhofer (2002, 12) elutasítják a habermasi megközelítés állítólagos hatalomvakságára vonatkozó kritikát, mondván az érvelés, amely Habermasnál (1984, 18) olyan beszédítípus, melyben a

résztvevők vitatott érvényességi igényeket tematizálnak, és azokat megpróbálják érvényesíteni, illetve kritizálni, reprodukálja mindazon erőket, amelyek nem közvetlenül erőszakon alapulnak.

- ³ Fontos ismét megjegyezni, hogy a térrel kapcsolatos tudás bizonyos szempontból veszített nemzetállam-központúságából, s ennek egyik legkézenfekvőbb példája az Európai Unió területpolitikájának hatása a nemzetállami térfogalom-alkotásra, térrel kapcsolatos gyakorlatokra. Érdekes ellentét feszül a szubszidiaritás uniós, területpolitikában is érvényesítendő alapelve között, illetve az uniós területpolitikában is megnyilvánuló, totalizáló fogalomalkotás között. Az utóbbi célja egy olyan földrajzi tudás létrehozása, amely az uniós tér, terület és azzal összefüggő folyamatok, jelenségek, problémák közös(ségi) értelmezésén, felfogásán alapul (Scott 2002, 147). Az ellentét abból adódik, hogy míg egyrészt a szubszidiaritás elve a szubnacionális területi szintek nagyobb kompetenciakörrel való felruházását szorgalmazza, vagyis célja, hogy lokális diskurzusokat (értsd: szubnacionális területi szereplők nézőpontját, térfelfogását) hozzon működésbe (lásd Ocskay 2002), addig ezen szereplők gondolkodására az uniós fogalomrendszer mintegy koncepcionális keretként nehezedik, vagyis saját megnyilvánulásai kénytelenek az Unió adta szókészlettel, fogalomrendszerrel operálni. A kérdéseket illetően, hogy az Európai Unió a térrel kapcsolatos lokális, marginális és alternatív tudásoknak valóban számottevően nagyobb „teret” biztosít-e a megnyilvánuláshoz, vagy ez esetben is helye lenne a foucault-i feltáró munkának, inkább az utóbbira adnánk igenlő választ.

Irodalom

- Allen, J.–Massey, D.B.–Cochrane, A. (1998) *Rethinking the Region*. Routledge, London.
- Apel, K.-O. (1990) *Diskurs und Verantwortung*. Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Blotevogel, H. (2000) Rationality and Discourse in (Post)modern Spatial Planning. – Salet, W.–Faludi, A. (eds.) *The Revival of Strategic Spatial Planning*. Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, Amsterdam. 121–134. o.
- Curry, M.R. (1996) On Space and Social Practice in Contemporary Geography. – Earle, C.–Mathewson, K.–Kenzer, M.S. (eds.) *Concepts in Human Geography*. Rowman and Littlefield, New York. 3–32. o.
- Derrida, J. (1976) *Of Grammatology*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Faragó L. (2001) Szeletek a tervezés mélyrétegeiből. – *Tér és Társadalom*. 3–4. 11–24. o.
- Faragó L. (2003a) A tér kép egy olvasata és a „területi” tervezés. – *Tér és Társadalom*. 1. 19–40. o.
- Faragó L. (2003b) *A koncepcióvezérelt tervezés általános elmélete*. PhD értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Felkai G. (2001) Előszó: A diszkurzusetika és a demokratikus politikai eljárások eszménye. – Habermas, J. *A kommunikatív etika*. Új mandátum, Budapest. 7–56. o.
- Flyvbjerg, B. (1998) *Rationality and power. Democracy in power*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- Fontana, A.–Pasquino, P. (1980) "Truth and power". Interjú Foucault-val. – Gordon, C. (ed.) *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings*. Pantheon Books, New York. 109–133. o.
- Foucault, M. (1991) A diskurzus rendje. – *Holmi*. 7. 868–889. o.
- Foucault, M. (1999) *A szexualitás története I*. Atlantisz, Budapest.
- Foucault, M. (2000) *A szavak és a dolgok*. Osiris, Budapest.
- Foucault, M. (2001) *A tudás archeológiája*. Atlantisz, Budapest.
- Fürst, M. (1993) *Bevezetés a filozófiába*. Ikon Kiadó, Budapest.
- Gadamer, H.-G. (1984) *Igazság és módszer*. Gondolat, Budapest.
- Grabbe, H. (2001) How does Europeanization affect CEE governance? Conditionality, diffusion and diversity. – *Journal of European Public Policy*. 6. 1013–1031. o.
- Habermas, J. (1984) *The Theory of Communicative Action. Voll: Reason and the Rationalization of Society*. Polity Press, Cambridge.
- Habermas, J. (1986) Magyarázatok a kommunikatív cselekvés fogalmához. – *Magyar Filozófiai Szemle*. 1–2. 175–200. o.
- Habermas, J. (1998) *Filozófiai diskurzus a modernségről*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Hajer, M. (2000) Transnational Networks as Transnational Policy discourse: Some observations on the Politics of Spatial Development in Europe. – Salet, W.–Faludi, A. (eds.) *The Revival of Strategic Spatial Planning*. Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, Amsterdam. 135–142. o.

- Healey, P. (1993) Planning Through Debate: The Communicative Turn in Planning Theory. – Fischer, F. –Forester, J.(eds.) *The argumentative turn in policy analysis and planning*. Duke University Press, Durham. 233–253. o.
- Häkli, J. (1998) Discourse in the production of political space: decolonizing the symbolism of provinces in Finland. – *Political Geography*. 3. 331–363. o.
- Jessop, B. (2000) The Crisis of the National Spatio-temporal Fix and the Tendential Ecological Dominance of Globalizing Capitalism. – *International Journal of Urban and Regional Research*. 323–360. o.
- Kant, I. (1981) *A tiszta ész kritikája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Krauss, D. (2001) *Die Politik der Dekonstruktion. Politische und ethische Konzepte im Werk von Jacques Derrida*. Campus Verlag, Frankfurt a. M.
- Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*. Blackwell, Oxford.
- Miggelbrink, J. (2002) Der gezähmte Blick. *Beiträge zur regionalen Geographie*. 55. Institut für Länderkunde, Leipzig.
- Ocskay Gy. (2002) A lokális diskurzusok és a globális hatalom – egy hálózatépítési modellprogramról. – *Tér és Társadalom*. 1. 17–40. o.
- Paasi, A. (2001) Europe as a social progress and discourse. Considerations of place, boundaries and identity. – *European Urban and Regional Studies*. 1. 7–28. o.
- Papp N.–Tóth J. (1999) A regionális fejlődés elméleti kérdései a Kárpát-medencében. – *Limes*. 3–4. 131–152. o.
- Pfeil E. (2003) *Önkormányzati integráció és közigazgatás*. Dialóg Campus. Budapest–Pécs.
- Pratt, A.C. (1991) Discourses of locality. – *Environment and Planning A*. 23. 257–266. o.
- Richardson, T. (1996) Foucauldian Discourse: Power and Truth in Urban and Regional Policy Making. – *European Planning Studies*. 3. 279–292. o.
- Salet, W.–Faludi, A. (2000) Three Approaches to Strategic Spatial Planning. – Salet, W.–Faludi, A. (eds.) *The Revival of Strategic Spatial Planning*. Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, Amsterdam. 1–10. o.
- Scott, W.S. (2002) A Networked Space of Meaning? Spatial Politics as Geostrategies of European Integration. – *Space and Polity*. 2. 147–167. o.
- Searle, J.R. (2000) *Elme, nyelv és társadalom*. Vince Kiadó, Budapest.
- Smith, N. (1993) Homeless-global: Scaling places. – Bird, J.–Curtis, B.–Robertson, G.–Tickner, L. (eds.) *Mapping the futures: local cultures, global change*. Routledge, New York–London. 87–119. o.
- Störig, H.J. (1997) *A filozófia világtörténete*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Throgmorton, J.A. (1991) The rhetorics of policy analysis. – *Policy Sciences*. 24. 153–179. o.
- Weichhart, P. (1999) Die Räume zwischen den Welten und die Welt der Räume. – Meusburger, P. (ed.) *Handlungszentrierte Sozialgeographie. Benno Werlens Entwurf in kritischer Diskussion*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart. 67–94. o.
- Wittgenstein, L. (1989) *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wittgenstein, L. (1998) *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz, Budapest.
- Zierhofer, W. (2002) Speech Acts and Space(s). Language Pragmatics and the Discursive Constitution of the Social. – *GAP Working Paper Series*. 1. University of Nijmegen, Nijmegen. 1–20. o.

THE REGION AS A DISCURSIVE CONSTRUCT

KRISZTINA VARRÓ

By treating concepts of space, such as that of the region as discursive constructs the author attempts to introduce a perspective that seems to be lacking in current accounts about Hungarian regionalisation. The discursive approach rests on the assumption that language is central to our knowledge about reality. On this basis, the emergence and role of spatial concepts is discussed in terms of their ability to coordinate human action. Furthermore, particular attention is paid to those questions that arise in connection with spatial concepts the meaning of which is not rooted in the Habermasian lifeworld and is thus not intersubjectively shared. Emphasis is put on the importance of the discursive context and power and

possible modes of resistance are equally mentioned. Allusion is made to several strands of philosophical thought, such as poststructuralism and Habermasian action theory. These admittedly diverging accounts agree on looking at entities as discursively constituted and can thus be fruitfully exploited to develop a position, which rejects the taken-for-granted representations of space and aims at their deconstruction. This is hoped to result in uncovering oppressed points of view, as well as in canalizing current debates.